

SECTION

4

MELA MOC BEDUA ZO BEKELE NZEMA ANEΞ NE LA

ANEE NEE YE GYIMALILE

Mela mōc bedua zo békéle Nzema anee ne la

MUKENYE

Ngyenu ehye ka mela mōc bedua zo békéle Nzema anee ne la anwo edwéké. Yébawowō adwenle wō mela mōc bedua zo bëfa duma, yékpoké, dumagya nee dumangilenu bëdi gyima la anwo. Yébali moa yéawowō adwenle wō mela mōc pale duma gyimalilé nwo la anwo, akee yébanlea dumagya, dumangilenu, yékpoké nee yékpokengilenu. Ehye baboa amaa wɔanwu mela ne nee kë besi bëfa duma, dumagya, dumangilenu, yékpoké nee yékpokengilenu bëdi gyima wō Nzema anee ne anu la. Ebahola wɔava mela ne mōc wɔzukoa la wɔatoto anee le kë Nrelenza édee ne anwo.

Ezukoaledes ngane ehye kahō awieleś la ebahola;

1. Wɔalua mela fɔɔnwo ne azo wɔava duma nee dumagya wɔali gyima wō edendemunli ehetélé nu
2. Wɔalua mela fɔɔnwo ne azo wɔava dumangilenu wɔali gyima wō edendemunli ehetélé nu
3. Wɔalua mela fɔɔnwo ne azo wɔava yékpoké nee yékpokengilenu wɔali gyima wō edendemunli ehetélé nu

Adwenle Titili

- Duma di yevo, nyiavo, dievo yee ngilenu gyima, eza ole edendesinli nu edwékékpoké titili.
- Dumagya noko di yevo, nyiavo anzée dievo gyima wō edendemunli nu.
- Dumangilenu kile duma anu. Meké dɔɔnwo ne ala bëta bëtoa duma ne mōc bekile nu la ndinli zo
- Yékpoké kile nyelée anzée gyinlabelé. Saa yékelé anee ne na duma nee yékpoké doa zo a, yéngélé bë yémbô nu. Emomu, saa yékpoké doa dumagya a yékelé bë yébo nu.

- Yekpokengilenu kile yekpoké anu, eza okola okile yekpokengilenu gyene bie anu.

NUNINYENE

Duma

Yeli moa yewowó adwenle wó duma anwo. Yebobóle duma ndonwo bie mó na yehilele duma ekpunli ngakyile móndonwo ne ko biala vea o bo la.

Ndwenlenwo edwekemiza: Ebahola woahakye duma ekpunli ngakyile ne mó o ? Kéléhélé bë.

Duma kile edwékékpoé mó yefé menli, nleka, nane nane nee ninyene la. Meké dōnwo ne ala saa yeanye fee a edendemunli da duma ko ali. Duma nee deeholékilevole ‘ne’ anzéé ‘bie’ ta tu

Dumagya

Dumagya le edwékékpoé mó yekola yefa yesie duma agyaké anu a. Bie a le éhye mó; ye, o, e, wó, me, bë, yé nee mó éha la. Bekola bëdi duma edendésinli gyima.

Kakye éhye: Wó Gana anee ne mó dōnwo anu dumagya engile mrenyia anzéé mraale. Asoo éhye le zo wó Nzema nu o? É nee e gónwo ewowó adwenle wó nwo na bëva bë nyelabenloa ne bëmaa bë kilehilevole ne.

Wó ezukoaledee éhye anu, yewowó adwenle wó mela mó fale duma nee dumagya gyimalilé la anwo.

Gyima

Nea vidio ne na e nee e gónwo mó ezuzu nwolé adwenle.

function of nouns YouTube video - (https://www.youtube.com/watch?v=rURutv7N_ns)

Kékala, fa mó wənwú ye wó vidio ne anu la toto éhye anwo:

Mela/Gyima

Duma mōo di yēvo gyima la

1. Mela mōo yēdua zo yēfa duma yēdi gyima wō edendemunli nu la le ngakyile wō Gana anee ko biala anu. Wō Nzema nu, duma di gyima kē:

- a. Yēvo wō edendemunli nu

Duma mōo wō Gana anee ne mō anu la ta di yēvo gyima anzēe gyinla yēvo gyinlabelē. Béle edwékemgbokē mōo bo edendemunli bo wō anee mōo dua Yēvo-Yēkpōkē-Nyiavo anzēe Dievo adenle zo wō edendemunli ehelēlē nu la.

Ndonwo:

- i. **Akosu** hōle asōne.
- ii. **Mbuluku** awolē ye se.
- iii. **Nrēlēbē** le ebēlabōlē nu kunimilile sanvē.

Wō anwuma ndonwo ne mō anu, yenwu kē alumā **Akosu**, **mbuluku** nee **nrēlēbē** gyi yēvo gyinlabelē.

- b. Nyiavo anzēe Dievo wō edendemunli nu

Duma noko kola di nyiavo anzēe dievo gyima wō edendemunli nu.

Ndonwo:

- i. Yēdōle **buluku** yēmaanle Ama.(Nyiavo)
- ii. Memaanle **Pita** pēne.(Dievo)
- iii. Kukua nwanle Hakim **ahyēlēdēe**.(Nyiavo)
- iv. Akuba dōle ahyēlēdēe maanle **Hakim**.(Dievo)
- c. Duma noko kola di ngilenu gyima. Ehye le duma mōo kile duma gyene anu la. Saa alumā nwīo doa zo a, mōo li moa la ta di dumangilenu gyima yē ngilenu maa mōo doa ye la.

Ndonwo:

- i. **Wolōba** kyēnze ne wō Adu ēkē.
- ii. Bēdo **sukulu** alenkē ne anu.
- iii. Bēdōle **nwōma** baage.

d. Duma edendesinli edwækékpóké titili: duma noko kola yé edwækékpóké titili ne mōc wō duma edendesinli nu la. Ndonwo:

- i. **Pene** awolé yé se.
- ii. **Sua** fofolé ne anu le wuluwulu.
- iii. **Yewo suanu.**
- iv. **Sua** kpole bie bule ené.

Kakye éhye: Mela mōc wō ké besi bëfa dumagya bëdi gyima wō edendemunli nu wō Gana anee anee nu la le ngakyile.

2. Wō Nzema nu, dumagya di gyima kē:

a. Yëvo wō edendemunli nu.

Ndonwo:

- i. **Mengole** sukulu.
  - ii. **Yënea** sini kenle ko biala.
  - iii. **Bësele** mgbane mgbane.
- b. Dumagya noko di nyiavo anzée dievo gyima wō edendemunli nu. Nea ndonwo ne mō mōc wō aze eke la:
- i. Koasi nwunle **ye.** (Nyiavo)
  - ii. Aama vale pene maanle **ye.** (Dievo)
  - iii. Ama maanle **ye pene.**(Dievo)
  - iv. Kilehilevole ne maanle **ye suanu** gyima.(Nyiavo)
- c. Òle mela wō anee ne anu kē saa yékpóké bie doa dumagya bie ndinli zo a yëkelé yëbō nu.

Gyima

1. Kile duma anu na maa nwolé ndonwo këyé bulu. Fa wō nyelebenloa ne to sukoavoma ne kësɔɔti anyunlu.
2. Wō bëekpunli nwio nwio ne mō anu, bëlehële gyima mōc duma di la anu nwio. Bë nee ekpunli fofolé ebo nu na bewowó nwolé adwenle.
3. Kile dumagya anu na maa nwolé ndonwo këyé bulu. Fa wō nyelebenloa ne to sukoavoma ne kësɔɔti anyunlu.
  - a. Wō bëekpunli ekpunli nu bëgenga adawu ne mōc wō aze eke la na bëhile aluma nee dumagya mōc wō nu la.

- b. Beva alumna ne mɔ mɔɔ bəhile la bəhələ ədendəmunli mɔnwo nnu. Beziezie bε nwo kε bε nee sukoavoma mɔɔ əha la bawowɔ adwenle wɔ bε nyelebenloa ne mɔ anwo.
- c. Beva dumagya ne mɔ mɔɔ bəhile la bəhələ ədendəmunli nsa. Beziezie bε nwo kε bε nee sukoavoma mɔɔ əha la bawowɔ adwenle wɔ bε nyelebenloa ne mɔ anwo.

Ndwea

Ndwea le nyemoa mɔɔ awie biala ze bε kε bəle abebε wɔ aleabø eleka biala a. Bəguø ye ngakyile dɔɔnwo mɔɔ be subane, kε bəsi bəde yεε bε nwo səhovole nokø le ngakyile a. Bəle nyemoa mɔɔ lε agyakε nna mɔɔ bəwo a bəmaa bε mra nyefonlε na bəvi bədi mɔɔ wɔ kpɔkəmile nu la abusua nu a. Mɔɔ alimoama ne mɔ ziele bədi kε bəfa bəali bəlε la, bəzukoale sonla bənwunle ye na bəhwenle bəbikyelε menli. Bəbø mɔdenle kpale wɔ menli nganeedele le kε əhulolε, basabasayεlε nee εzulolε nwo na bəda nwolε subane mɔɔ feta la ali bəkile menli. Ndwea lε debie nvoanledelε subane titili bie. Eza bε nzo yε gyima kpale na bəkola bəte alera dodo biala. Mɔɔ maa ndwea anwo ba nvasoε kpale la a le kε, əbahola wɔanyene ye wɔamaa yeali gyima ngakyile. Ndwea mɔɔ sonle la kola boa anyeziliravolema dahuu, yεε ndwea mɔɔ te gyinlabelε mɔɔ sonla wɔ nu la nganee la kyekye sonla rεle. Eza bəfa bəkpondε na bəkile nvoanle mɔɔ anloa wɔ aze na milahyinli engola engile la. ɔwɔ nu kε ndwea di gyima ngelεma wɔ ndenle dɔɔnwo azo boa menli, nokø akee bε ngoane mekε wɔ azεlε ye azo le sikalε keyε evole 10-15. Eye bolε mɔɔ besonle wɔ εzonlenlε nu a, bənwu ndwea dɔɔnwo ne ala kε bəle alɔvole mɔɔ boka mbusua nwo wɔ ewiade eleka biala a.

Gyima

1. Kile gyima mɔɔ edwəkəmgbəkε mɔɔ bəpepe bε bo la di la. Fa wɔ nyelebenloa ne toto ε gɔnwo mɔ ədee nwo.
  - a. Sukoavoma ne mɔɔ ze nwoma la dule adenle anoma.
  - b. Menwanle Eden ezukoa.
  - c. Kilehilevolε ne hələle taboabile fofolε ne azo.
  - d. Bəhəle Navologo.
  - e. Adenduvo ne dəle kpanwo maanle ye.

MOBONU KPUYIA

1. Fa ε ti anwo edwεkεmgbokε kilehile duma mɔɔ di ngilenu gyima la anu. Maa ndonwo nwio na fa kile ε gɔnwo
2. Wɔ kilehilevolε ne bava adawu bie mɔɔ nvonleε wɔ nu la amaa wɔ. Kenga adawu ne na kilehile nuhua nvonleε ne mɔ.
3. Wowɔ adwenle wɔ ke dumagya si di gyima ke nyiavo nee dievo la anwo. Fa toto anee ngakyile mɔɔ εbazukoa anzεε εze la anwo.
4. Maa ndonwo nnu mɔɔ kile ke duma εledi εdendεsinli nu edwεkεkpɔkε titili gyima la. ε nee sukoavoma ne amuala εwɔwɔ nwole adwenle.
5. Wɔ be ekpunli nwio nwio ne mɔ anu, behεlε εdendεmunli bulu mɔɔ dumagya mɔɔ wɔ ko biala anu la εledi yεvo gyima la na bewowɔ adwenle behile saa behεlε be nee yεkpɔkε ne bebɔ nu a. Beva betoto Gana anee ngakyile ne mɔ anwo na be nee sukoavoma ne mɔ amuala εwɔwɔ nwole adwenle.

MOBONNU KPUYIA NE MO NYELEBENLOA

1. Duma mɔɔ di ngilenu gyima la a le duma mɔɔ kile duma fofolε anu la. Mekε dɔɔnwo ne ala duma ne mɔɔ di ngilenu gyima la ba kolaa na duma titili ne ara. Ndonwo; **Sukulu** bane ne εbu.
2. Nyelebenloa ne gyi adawu ne mɔɔ kilehilevole ne vale maanle wɔ la azo. Die nyelebenloa ne mɔɔ gyi adawu ne azo la fi wɔ kilehilevole ne eke. Fa εhye toto wɔ dee ne anwo.
3. Gyinla mela mɔɔ kile ke dumagya si di ye gyima ke nyiavo anzee dievo laazo ye o nloa.
4. Duma mɔɔ elədi gyima ke εdendesinli nu edwεkεkpɔkε titili la.

Ndonwo:

- a. Menwunle **baka** tendenle ne.
  - b. Bεdɔne **kale** dεba ne.
  - c. Eyazonlεnli ne dɔnenle **ndotolo** amolε.
  - d. **Sua** dεba εnle debie kpale mɔɔ bεtεnla nu a.
5. Wɔ Gana anee bie mɔ anu, saa dumagya elədi yεvo gyima a bεkεlε ye nee yεkpɔkε mɔɔ doa ye la bεbɔ nu yεε bie mɔ noko kεlε te nu. Anee anee le ke Nzema, Akan, Ewe kεlε bɔ nu yεε anee anee le ke Dagbani, Gurene nee mɔɔ εha la kεlε te nu.

EXTENDED READING

1. Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007) Introduction to Language. (Eighth edition) Thomson Wadsworth.
2. Click on the link below for a video on noun functions in English grammar.
3. [Noun Functions in English Grammar with Examples](#)

NUNINYENE

Bezukoa dumangilenu anwo debie dëba. Wø be ekpunli ne mɔ anu bëva dumangilenu mɔɔ bëbava bëaha ninyene εhye mɔ anwo edwëkë la bëhele εdendemunli nsa.

- a. Wø sukulu suanu
- b. E gɔnwo kpale
- c. Wø sukulu alie ne anwo
- d. Wø abusua

Dumangilenu a le edwëkëkpøkë mɔɔ kile duma nu anzee ka edwëkë fale subane mɔɔ wɔ dee bie anwo la. Yεfa dumangilenu yεkile subane mɔɔ awie anzee dee bie le anzee ɔmaa yεfa dee bie subane yεtoto fofole nwo.

Ndonwo:

- a. Kodwo kulo azua **dëba**.
- b. Kakula nrenyia ne le **tendenle edenra**.
- c. Aku ze **nwoma tela** o diema nrenyia ne.

Wø (a) anu, edwëkëkpøkë **dëba** εlëkile sua hole mɔɔ Kodwo kulo la. Wø (b) anu, edwëkëmgbøkë **tendenle** nee εdenra kile ke yesi yenwu kakula nrenyia ne εnyelε zo la. Noko wø (c) ne anu, edwëkëmgbøkë **nwoma tela** εlëfa kesi Aku ze nwoma la atoto o diema nrenyia ne εdees ne anwo.

Mela/gyima mɔɔ dumangilenu di la

Mela mɔɔ yεdua zo yεfa dumangilenu yεdi gyima wɔ εdendemunli nu la le ngakyile wɔ Gana anee ko biala anu.

Wø Nzema nu, dumangilenu di gyima ke:

1. Okile duma mɔɔ wɔ εdendemunli nu la anu. Ndonwo:
  - a. Ekponwɔ **bile** ne nriandi ndënde tela mgbonwɔ εhendee ne mɔ
  - b. Menwunle sua **bedevinli**.
2. Beta betoa duma ne mɔɔ belëka nwolε edwëkë la ndinli zo. Ndonwo:
  - a. Sua **bile** ne εbu.
  - b. Raale **belane** bie εhɔ suanu.

Bezukoa dumangilenu ekpunli ngakyile ne mo deba. Ndonwo bie mo mooboka nwo la a wo aze eke la:

Foonwohilele dumangilenu anwo ndonwo wo edendemunli nu

- a. Kale *ehye* le fofole.
- b. Sua *ehendee* le me ze edee.

Ndotonwo dumangilenu anwo ndonwo wo edendemunli nu

- a. Ale ehye *bole enye* se fee.
- b. Wo ezukoa ne le *ekyi tela* me dee ne.

Dodohilele dumangilenu anwo ndonwo wo edendemunli nu.

- a. Mendole awule *bie*.
- b. Mbuluku *dɔɔnwo* wo me eleka ne anu.

Subanehilele dumangilenu anwo ndonwo wo edendemunli nu.

- a. Kale ne le *deba*.
- b. Ale ne le *kelema*.

Gyima 1

1. Fa dumangilenu bulu ne mo moogua o bo eke la kel edendemunli. Saa ebahola a bo modenle kel edendemunli monwo anzee kpomgbondee.
  - a. nwanwane
  - b. koonwu
  - c. eya
  - d. tete
  - e. bedevinli
  - f. kpale
  - g. wienyi
  - h. kelema
  - i. deba
  - j. esesebε

Akee be nee be gonwo mo enlea be ndonwo ne mo ngyehyee ne. Duzu a enwu ye a? Beziezie be nwo ke bebava beado sukoavoma mo ha la amuala anyunlu.

Gyima 2

1. Maa dumangilenu anwo ndonwo bulu.
2. Fa dumangilenu ndonwo ne anu nnu kelle edendemunli ngakyile ehye mo.
  - a. Edendemunli sikale
  - b. Edendemunli monwo
  - c. Edendemunli kpomgbondee
3. Dua edendemunli ndonwo ne mo wohel la azo na wowo adwenle wo mela mo fale dumangilenu gyimalile nwo la anwo.

МОБЧНУ КРҮҮЯ

1. Kenga adawu εhye na kilehile dumangilenu mɔc wɔ nu la.

Menli cɔnwo ne ala akee anye εleba bε nwo zo wɔ ye nyelée mɔc εlesεkye ye nyambɔyia ne la. ɔwɔ ke nyambɔyia anwobanebɔlε ye debie titili mɔc gyi ye kɔccɔti ye nye zo a. Noko akee menli ekyi bie ala a lε ke besi bεbɔ nyambɔyia anwo bane kpale la adwenle ekyi a. Ye anyefuu subane ne mɔ a εlekɔ zo amaa ye nyambɔyia ne azεkye kenle ko biala a. Ndonwo a le ninyene mɔc anwo engyia nee ewula mgbane mgbane εgualε, wolɔba basabasa εgualε nee mɔc bokeboka nwo la. Saa yeanzi subane etane εhye mɔ adenle a, meke bie εleba mɔc ɔwɔ ke ye awole ndoođozo ne kotia ngyegyele mɔc ye anyefuu εbela ne kεva kεra la. Zɔhane a, εnee ɔhyia esesebε ke me nee wɔ keye mɔc yekεholia biala la yekεbɔ ye nyambɔyia ne anwo bane. Ole ye gyima titili ke yekεva ngyehyele fɔnwo yekεgua adenle zo yekεbɔ azεlε ye mɔc Nyamenle εva εhye ye la anwo bane. Ngyegyele mɔc ye subane mɔc yεda bε ali wɔ ye nyambɔyia ne anwo fa ba la a le azuyile ndoođoazo, ye aleε εluale mɔc ye guabelε wɔ aze εbuhenle meke la nee mɔc bokeboka nwo la

2. Fa dumangilenu ne mɔ mɔc wɔhile la kεlε εdendemunli kpomgbondee bulu.

MOBONNU KPUYIA NE MO NYELEBENLOA

1. Kenga adawu ne na kilehile dumangilenu ne mo mo wɔ nu la.
  - a. dɔɔnwo
  - b. ekyi
  - c. kpale
  - d. anyefuu
  - e. mgbane mgbane
  - f. basabasa
  - g. subane
  - h. etane
  - i. εhye
  - j. biala
  - k. fɔɔnwo
  - l. ndooodoazo
2. Fa dumangilenu ne mo mo wɔ while la kεlε edendemunli bulu. Ndonwo bie mo a le εhye:
  - a. Ewula εkpoanlε boka me *dahuu dahuu gyima* nwo.
  - b. Mgbanyizonle le subane etane.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyee wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe nɔŋlo*. Aflao: Victus Printing Services, Market Square

Fromkin, V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Delhi: Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

NUNINYENE

Saa yefa yekpoké nee yekpokengilenu yéali gyima wó edendemunli ehelele nu wó Gana anee anee ne mō anu a ówo kē yenyia mela bie mō. Mela ehye mō boa maa yé ngeléhélé ne mō anye da eke na ómaa yéto nrelalee mō feta la yemaa kengavole ne. Yefa anee mō yekélé la anu mela ne mō yédi gyima a óboa ómaa yenyia edendemunli mō ndelebebó wó nu la.

Yekpoké

Kolaa na yéaha mela ne mō anwo edwéké la, maa yéhakye mō yezukoa yéva yekpoké anwo la. Nea ndonwo ne mō mō wó aze eke la. Edwékemgboké ne mō mō beha nuhua la biala le yekpoké.

1. Eyazonlénli ne **só** eya ne eyazonlé élobó biala.
2. Ngakula ne mō **kó** sukulu Yale biala.
3. **Yewuluwlú** nwonlomo biala yefa yekpundikpundi yé agboké nu.

Yekpoké a le edwékékpoké anzéé edendésinli mō yefa yéda nyéléé, gyinlabelé anzéé nzidwéké ali la. Yekpoké boka edendemunli nu ngilenukpoké edwékékpoké titili ne anwo. Yekile a yekpoké a le ngilenukpoké nu edwékékpoké titili ne a.

Mela mō wó yekpoké gyimalile nwo wó edendemunli nu la

Mela mō yédua zo yefa yekpoké yédi gyima wó edendemunli nu la le ngakyile wó Gana anee ko biala anu. Wó Nzema nu, mela ne mō bie ene:

1. Yekpoké ne kile nyéléé mō yévo ne da ye ali wó edendemunli nu la.
  - a. Twea ne **kpo** alenké ne anyunlu dahuu.
Eke, yekpoké **kpo** ne kile mō yévo ne mō le ‘Twea ne’ la yé wó alenké ne anyunlu la.
  - b. Sukoavoma ne **ka** baseké kō sukulu nwonlomo biala.
Yekpoké ‘ka’ kile yévo ‘Sukoavoma ne’ nyéléé mō beyé la.
2. Yekpoké kile gyinlabelé mō yévo ne wó nu wó edendemunli nu la.

Ndonwo:

Kodwo anye **liele** wó sonea ne anzi.

Wɔ eke, yækpoke ‘liele’ maa yenwu gyinlabelɛ moɔ yɛvo ne ‘Kodwo’ hôle nu wɔ sɔneɑ ne anzi la.

3. Yækpoke a le ngilenukpoke nu edwækəkpøke titili ne a. Ndonwo:

- a. Kale ne nriandi molozo.

Yækpoke ‘nriandi’ a le titili wɔ ngilenukpoke ‘nriandi molozo’ anu a.

- b. Sukoavoma ne **ka** basekɛ kɔ sukulu nwonlomo biala.

Wɔ eke noko, yækpoke ‘ka’ a le titili wɔ ngilenukpoke ‘ka basekɛ kɔ sukulu nwonlomo biala’ anu a.

4. Meke biala moɔ yækpoke bie kədoa dumagya ndinli zo la, yekelɛ bɛ yɛbɔ nu. Ndonwo

- a. **Besa** nzule wɔ bula ne anu.

Wɔ eke, ‘Bɛ’ le dumagya yee ‘sa’ le yækpoke, ehye ati a bəhəlɛ bɛ bəbɔ nu la.

- b. **Yedøle** abɔnkye anomā.

Wɔ eke noko, ‘Yɛ’ le dumagya yee ‘døle’ le yækpoke.

Gyima 1

Fa ε ti anwo edwækemgbøke kilehile edwækpoke yækpoke anu. Maa yækpoke anwo ndonwo bulu.

Gyima 2

Fa ndonwo ne mo moɔ wəhəlɛ wɔ (Gyima 1) ne anu la kəlehəlɛ ɛdendəmunli ehye mo ko biala anwo ndonwo nnu.

- a. ɛdendəmunli sikale
- b. ɛdendəmunli mɔnwo
- c. ɛdendəmunli kpomgbondee

Gyima 3

1. Bənlea yækpoke ne mo moɔ gua o bo eke la. Beva bəhəlɛ ɛdendəmunli. Saa bəbahola a bəbɔ mɔdenle bəhəlɛ ɛdendəmunli mɔnwo anzee

kpomgbondee. Ndonwo ne mo amuala wo kekalahilele yekpoké nubebahola beahakyi be olu yévo hole mo bebava beali gyima la.

- a. tia
- b. soa
- c. kulo
- d. bo
- e. ye
- f. kpali
- g. sukoa
- h. kyi
- i. nwu
- j. die

Akee be nee be gonwo enlea be ndonwo ne mo ngyehyelé ne. Asoo be ndonwo ne nee mela ne mo bezukoa wo ezukoaledé ehye anu la le ko o? Beziezie be nwo ke bebava mo benwu ye la beado sukoavoma mo éha la amuala anyunlu.

Gyima 4

- a. Kilehile yekpoké ekpunli ngakyile ne mo mo yezukoa be deba la anu.
- b. Maa ko biala anwo ndonwo nnu na fa ko biala abo ndonwo ko kelé edendemunli.

Wo be ekpunli ne mo anu behile mela mo wóke yesi yéfa yekpoké yedi gyima wo edendemunli nu la anu. Ndonwo:

- a. Saa dumagya elédi yévo gyima a.
- b. Saa dumagya elédi nyiavo anzéé dievo gyima a.

Yekpokengilenu

Kekala a yenlea mela mo kesi yéfa yekpoké yedi gyima wo edendemunli éhelele nu a. Akee maa yenlea mela mo kesi yekpokengilenu di gyima wo edendemunli nu la.

Ekakyé dee hole mo yekpokengilenu le la o?

Yekpokengilenu a le edwækækpoke anzee edendesinli moa kile yekpoké anzee yekpokengilenu fofole bie anu la. Okile eleka, meke, deemoti beye nyelee bie la. Yekpekengilenu ndonwo bie mo

moa beva beli gyima wo edendemnuli ehye mo anu la:

1. Berale **eke**.(eleka)
2. Yedwule **nwonlomo døne nsuu**.
3. Bolobole eku ne lile nwoho ne **anyelielε nu**.

Yekpokengilenu moa wo anwuma edendemunli ne mo anu la a le; **eke, nwonlomo døne nsuu** nee **anyelielε nu**.

Mela/gyima

Mela moa yedua zo yefa yekpokengilenu yedi gyima wo edendemunli nu la le ngakyile wo Gana anee ko biala anu.

Wo Nzema nu, mela ne mo bie eue:

1. Yekpokengilenu a le yekpokengilenu edendesinli nu edwækækpoke titili ne a.

Ndonwo:

- a. Mrenyia ne mo dendele **mgbole kpale**.
- b. Yekile ne rale awielee **arælevile nu**.

Yekpokengilenu **mgbole kpale** nee **arælevile nu** le yekpokengilenu edendesinli yee **mgbole** nee **arælevile** le edendesinli ne mo edwækækpoke titili ne.

2. Bekile yekpokengilenu fofole nu.

Ndonwo:

- a. Beze bolo bo **kælema kpale**.
- b. Sukoavoma ne bole be nwo modenle **kpole somaa**.

Wo edendemunli ne moa wo anwuma la anu, yekpokengilenu **kpale** elekile **kælema** anu yee **somaa** elekile yekpokengilenu **kpole** anu.

Gyima 1

- a. Wo be ekpunli ne mo anu, behile edwækækpoke yekpokengilenu anu na beva be nyebenloa edee ne bedo ekpunli fofole edee nwo.
- b. Maa yekpokengilenu anwo ndonwo bulu.

Gyima 2

Fa ndonwo ne mō mō wōmaa wō (b) la kēlē ɛdendemunli nnu wō ɛdendemunli ehye anu ko biala abo.

- a. sikalɛ
- b. mōnwo
- c. kpomgbondee

Gyima 3

1. Benlea yekpokengilenu ne mō mō gua o bo eke la. Beva behelé ɛdendemunli. Saa bebahola a bebo modenle behelé ɛdendemunli mōnwo anzee kpomgbondee.

- a. mgbole kpale
- b. enɛ
- c. eke
- d. kelema kpale
- e. ndende kpale
- f. ehyema
- g. alienwo
- h. mekɛ dɔɔnwo
- i. ndooðoazo
- j. kækala

Akee be nee be gonwo enlea be ndonwo ne mō ngyehyeles ne. Asoo be ndonwo ne nee mela ne mō bezukoa wō ezukoaledee ehye anu la le ko o? Beziezie be nwo ke bebava mō bənwu ye la beado sukoavoma mō eha la amuala anyunlu.

MOBONU KPUYIA

1. Kenga adawu εhye boε na kile yεkpøkε nee yεkpøkεngilenu biala moɔ wɔ nu la.

Bεfa bε gyima ne bear awieles ndendε zo la, bεvedele bε nye bεnleanle nuhua kpale bøkøø, amaa bεanwu kε debie biala deda ye adenle nu føonwo. Akee bεvaled akenrazile bε nee bε gyima ne høle ɔluakε bεze ye wiényi kε bεyε gyima kpale. Kilehilevolε ne nyianle abotane nleanle nu boε, na ɔbøle o ti aze ɔhilele kε gyima ne sɔ enyelε bøkøø. Sukoavoma ne vale dule bε nwo kε bεyε moɔ hyia la bεwie amgba.

2. Dua mεla føonwo ne moɔ wøzukoa la azo fa yεkpøkε nee yεkpøkεngilenu ne moɔ wønwu bε wɔ adawu ne anu la kεlεhεlε ɛdendemunli nnu.

MOBONNU KPUYIA NE MO NYELEBENLOA

yekpɔkε--- fa, ara, vedele, nleanle, nwu, deda, vale, hole, ze, ye, nyianle, bole, hilele, so, dule, ye, wie.

yekpɔkεngilenu--- awieleε, ndendε, kpale, bɔkɔɔ, fɔonwo, akenrazile, wienyi, abotane, boε, soma, amgba

Gyinla adawu ne mo wɔgenga la azo kεlε εdendεmunli ne mo.

EXTENDED READING

1. Owu-Ewie C. (2020). *Mfantse kasa ngyegyee na kasa mbra ho adzesua buukuu ma nsowdo skuul esuafø*. Shine Prints Company Limited.
2. Ago, S.A. (1992). *Agoo*. Ghana Publishing Company.
3. Amartey A.A. (1966). *Omanyè aba*. Bureau of Ghana Languages.

REFERENCES

1. Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4
2. Lier, E. V. (2024). *The Oxford handbook of word classes (oxford handbook)*. Oxford University Press.
3. Miguel, J., M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>
4. Prempeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo*. Premsco Publications.
5. Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current issues in linguistic theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

